

BEVEZETŐ

Közmondások nélkül nem élhetsz!
(Orosz közmondás)

1. Mik a közmondások? • A közmondások rövid, tömör, mondatnyi terjedelmű, egy nagyobb közösség körében általánosan ismert, erkölcsi kérdéseket taglaló vagy különféle élethelyzetekre alkalmazható, szájhagyományban terjedő, könnyen megjegyezhető kifejezések, amelyek gyakran tartalmaznak rímet (*Ketten kedvesen, hárman redvesen*), alliterációt (*Ki korán kel, aranyat lel, ki későn kel, még vadrécetójást sem lel*), asszonán-cot (*Aki fiatalkorában nem kapar, vénségére üres tálat vakar*), szójátékot (*Nem jó éhnek az ének*), szóismétlést (*Garasos gazdának garasos a haszna*). A közmondások önálló elemként, mintegy idézetként ékelődnek be a szövegbe. Utólag (a bennük rejlő motiváció elhalványodásával) magyarázatot is fűznek hozzájuk igazi jelentésükről. Közismertségük miatt egy-egy részletük felhasználható szólásként, ám ilyenkor már többnyire eldönthetetlen, hogy melyikük alakult ki előbb.

Jelentésszerkezetileg a közmondások két csoportba sorolhatók. Az elsőbe tartozók csak egyetlen síkon értelmezhetők: *Aki mer, az nyer; Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra!* Itt a közvetlen, tulajdonképpeni jelentés nem tér el a képletes jelentéstől: a kockáztatni nem rest mindenképpen gyarapodik, bármiről legyen is szó, s az idejében elvégzett munka megkímél az esetleges későbbi bonyodalmaktól. Mindkettő konkrét kép.

Ugyanakkor a *Nincsen rózsza tövis nélkül* közmondásban nem csupán a virág szúrósságáról van szó, hanem arról is, hogy minden jónak akad kellemetlen oldala is. Hasonlóképp az *Addig kaszálj, ameddig a nap süt!* közmondás is már két – egy konkrét és egy metaforikus – síkon értelmezhető: nem csupán az aratónak adott jó tanács, hanem arra buzdít, hogy mindig ragadjuk meg a kínálókozó lehetőséget.

2. A közmondás mint népköltészeti műfaj • A világ népei páratlan művelődéstörténeti hagyományt vallanak magukénak: a közmondások (proverbiumok)² kimeríthetetlen tengerét. Mindegyik nép gazdag szólás-

¹ Без пословиц не проживёшь.

² A nyelvészeknél eltérően a magyar néprajzkutatók a *parömium* (< görög *παροιμία* 'közmondás, velős mondás, szólás, példabeszéd') elnevezéssel élnek, a latin *proverbium* 'közmondás' pedig a szólás és a közmondás összefoglaló nevéként használá-

és közmondáskincset hozott létre, amely egyrészt kulturális örökségből, másrészt kölcsönzött motívumokból táplálkozik. A 4100 évvel ezelőtti sumer íródeák még csak néhány példányban karcolta porladó agyagtábláscskába a népi bölcsesség e tömör megnyilvánulásait, napjainkban viszont a világszerte kiadott proverbiumgyűjtemények évi példányszáma százazres nagyságrendben mérhető. Európában a közmondás műfaja felé már az ókorban élénk figyelem fordult, de a tudományos vizsgálódás még hosszú ideig váratott magára. Hiányoztak az összefoglaló jellegű munkák. Végül a XIX. században megszületett a parömiológia, a közmondáskutatás tudománya.

Földrészünkön a közmondások 87%-a a XI–XVI. század között jelenik meg a kútfőkben. A XVI–XVII. századi Angliában mintegy 12 000 közmondás forog közszájon. Azonban már a görög és római auktorok munkásságában is számos bölcs mondás¹ olvasható, amelyet manapság gyakran közmondásként tartunk számon. A ma már eldönthetetlen kérdés: a maga korában többé-kevésbé ismert közmondást használ-e a szerző, vagy saját nyelvi leleményét osztja meg kortársaival? A proverbiumok lehetséges forrásait és megítélésüket az alábbi táblázat szemlélteti:

BÖLCS MONDÁS						
Közösségi alkotás				Írói lelemény		
ismert		ritka	Akkoriban	ismert		ritka
él	ritka	nem él	Ma	él	ritka	hapax legomenon
közm.	?	?	Műfaja	szállóige	közm.	?

Mint látjuk, három esetben eldönthetetlen a bölcs mondás műfaji besorolása: 1) ha az egykori közmondás mára a feledés homályába vész; 2) amennyiben egy ritka, az irodalmi szövegekben csak néhanapján előforduló proverbiumról van szó; 3) ha a mondás a szerző alkotása, és másutt nincs nyoma – tehát *hapax legomenon*.² Következésképp mind a ritkaság,

tos munkásságukban. • Ebben a kötetben a *közmondás* és a *proverbium* műszavak szinonimaként fordulnak elő.

¹ Másképp *aforizma* (< görög *αφορισμα* 'elkülönített dolog'), *szentencia* (< latin *sententia* '(szilárd meggyőződésen alapuló) vélemény, felismerés') vagy *maxima* (< latin *maxima regula* 'legfőbb norma'); szerzőjük nem mindig ismert. Forrását tekintve mindhárom műfaj az írástudók kultúrájának terméke. A köztük húzódó határok elmosódnak, ezért mindmáig nincsen egységes terminológia.

² Görög *ἄπαξ λεγόμενον* 'egyszer mondott'. Ez a stilisztikai terminus kétféle jelentésben használatos: '1. valaha közkeletű szó, amely csak egyetlen forrásban maradt

mind a szűk körű elterjedtség akadályja lehet annak, hogy megállapítsuk pontos eredetét. A neves szerzőktől származó, lépten-nyomon használt szállóigék számos gyűjteményben közmondásként szerepelnek – főleg akkor, ha a forrásuk jelentéktelen író vagy költő alkotása.

Az ógörög folklórt megőrkítő frígiai Aiszóposz (latinosan Ezópus) lényegre szorítkozó, csattanóra felépülő állatmeséit Phaedrus ültette át 50 körül latinra AISZÓPOSZ FABULÁI [Fabulae Aesopiae] címen, jambikus verselésben, létrehozva az állatmese műfaját. Ezek a népszerű fabulák, amelyekben szinte kivétel nélkül az írástudatlan nép hangja szólal meg, szájhagyomány útján terjedtek és beépültek az alapfokú szónokképzés tananyagába. Oktató jellegükből kifolyólag szívesen alkalmazták őket a középkori keresztény prédikátorok, s különösen a felvilágosodás idején váltak Európa-szerte népszerűvé. Nálunk nem a szokásos mesemondó alkalmakkor, hanem beszélgetés közben, a közmondások képszerű megfogalmazásaként kerültek elő.

A kimondott szónak sokáig megföllebbezhetetlen hatalma volt az írott fölött. Nagy Károly törvényének módosításait (803) olasz alattvalói vonakodtak elfogadni, mivel az uralkodó nem a fülük hallatára hirdette ki.

Egy közmondás eredetét és sorsát nyomon követni fáradtságos vállalkozás, mivel az első időkben főként a nép ajkán terjedt, és korai története beszélőivel együtt elenyészett. Lejegyzésére, majd terjesztésére csak évszázadokkal később kerülhetett sor. Az európai közmondások az alábbi forrásokból táplálkoznak:

- a) A görög–római irodalom. Homérosz, Platón, Szophoklész, Arisztóphanész, Euripidész, Plautus, Terentius, Cicero, Horatius és az antikvitás megannyi alkotója számos proverbiumot használt műveiben. Ezek a középkori latin műveltség szerves részét képezték, majd megjelentek Európa többi nyelvére lefordítva is. Világméretű térhódításuk ékesen bizonyítja, hogy bennük általános emberi tapasztalat fogalmazódik meg.
- b) Figyelemre méltó forrás a Biblia. Évszázadok alatt a belőle származó példabeszédek közmondássá váltak: legtöbbjükéről használjuk már nem is gyanítja az eredetét. Az eltérő kulturális hagyományok következtében nem mindegyik bibliai közmondás található meg egyaránt minden népnél.
- c) A középkorban a latin az európai közvetítőnyelv (lingua franca) szerepét töltötte be, és nyelvtanában-szókincsében mindinkább el-

fenn 2. az írói fantázia terméke (amely viszont elterjedhet, s így már nem szolgál rá az elnevezésre)'. Itt a szónál nagyobb egységre, a közmondásra alkalmazzuk.

tért a klasszikus latintól. Egyre-másra jöttek létre az ókori előzményekre már nem visszavezethető proverbiumok. Az európai közmondáskincs zöme ebből az időszakból származik.

- d) Míg korábban Európa volt a közmondások létrejöttének színtere, napjainkban, a médiumok világméretű térhódításának idején az Újvilág látja el az Óvilágot újabb és újabb proverbiumokkal. Irodalmi alkotások, filmek, slágerek, politikusok beszédei és sztárok nyilatkozatai – csak a legfontosabbak a sok-sok elképzelhető forrás közül. A szóbeliség e remekművei eredeti (amerikai angol) nyelven és tükröfordításban egyaránt terjednek, új színekkel gazdagítva az átvevő nyelv frazeológiájának palettáját.¹ Sokat kölcsönzött közülük az orosz nyelv is, néhányra utalunk a szócikkekben is.

3. Az első közmondásgyűjtemények • Közmondások már az Óbabiloni Birodalomból is maradtak fenn, részint írásgyakorlatra szánt agyagtáblákon, részint magánlevelekben.² I. Amenemhat egyiptomi fáraó (uralk. i. e. 1991–1962) intelmei ugyancsak tartalmaznak közmondás jellegű szövegeket. Bár a rómaiak sok mindenben a görögökről vettek példát, a közmondásgyűjtést nem tekintették követésre érdemesnek. Tudunk arról, hogy Julius Caesar (i. e. 100–44) ifjúkorában „írt néhány művet, mint például: HERCULES DICSERETÉT, OEDIPUS TRAGÉDIÁJÁT ÉS KÖZMONDÁSOK GYŰJTEMÉNYÉT; azonban Augustus egy rövid és egyszerű levélben megtiltotta Pompeius Macernek, akit megbízott a könyvtárak igazgatásával, hogy ezeket a kis munkákat közrebocsássa” (Suetonius 1994: [56]).

A többnyelvű közmondás-válogatások a reformáció korától váltak népszerűvé Európában. Az egyik leggondosabban összeállított gyűjtemény Rotterdami Erasmus nevéhez fűződik. ADAGIORUM CHILIADES [Ezer bölcs mondás] (1500) című válogatásának első kiadása még csak 818 szócikket³ tartalmazott, de 1533-ban megjelent, bővített változata már 4251-

¹ Egy színeket bemutató kézikönyv (PATERSON 2004) tónusneveinek száma csupán 1220, míg egy amerikai közmondásszótár (MIEDER 2015) 1250 proverbiumot ismeret.

² Akad köztük későbbi magyar gyűjteményekben is szereplő proverbium, mint például *A hamarkodó ebnek vakok a kölkei* (DUGONICS 1820 [1]: 59, KRISZNERICS 1831 [1]: 220, ERDÉLYI 1851: 99). Samsi-Adad felső-mezopotámiai uralkodó (i. e. 1815–1755) idézte e szavakat fiához írt, akkád nyelvű levelében, az ellenséggel folytatandó megfontolt harcmodort illetően: „Assurrē kīma tēltim ullītim ša ummāmi *kalbatum ina šutēpuriša huppudūtim ulid*” ’Nehogy véletlenül úgy történjék, amint a régi szólás tartja: kapkodó szuka vak kölyköket hoz világra’ (COHEN 2013: 216). Megtalálható ez a közmondás a görögben, latinban, olaszban, provanszálban, németben és angolban is.

³ Erasmus felváltva használja a *paroemia*, *proverbium* és *adagium* terminusokat,

et. Mindmáig az egyik alapvető mű, amely (miként a szerző az előszavában megfogalmazza) „csodálatosan hasznos a mindenféle beszédek és írások szépségének és különbségeinek egybevetésére”. Ez a lexikológiai kincsestár Európa-szerte megihlette a közmondások gyűjtőit és kiadóit.

Ugyane parömiológiai hagyomány másik képviselője Magirus PAROEMILOGIA POLYGLOTTOS [Soknyelvű parömiológia] (1592) című munkája, amelynek bővített kiadása 1605-ben jelent meg. Ebben többek között arab, francia, görög, héber, latin, német, spanyol, szláv és török proverbiumokat közöl.

4. Orosz közmondásgyűjtemények • Az orosz *пословица* mai jelentése ’közmondás’, de az óoroszban változatos szóbeli megnyilatkozások, logikailag különmű nyelvi egységek (állandósult szószervezetek és mondatok) jelölésére volt használatos; lehetett ’1. előzetes megállapodás 2. megegyezés, béke 3. hír, szóbeszéd 4. szó 5. beszéd 6. közmondás’.

Közmondás-válogatások már a XVII. században jelentek meg Oroszországban, azonban összeállítóikról szinte semmit nem tudunk. Akadnak köztük becses munkák, amelyek terjengős előszavukban kitérnek a gyűjtés körülményeire is. A gyorsírással készült, 2786 adatot tartalmazó ÖSSZÉNEPI SZÓLÁSMÓDOK, AZAZ KÖZMONDÁSOK ALFABÉTUMBA SZEDVE [Повести или пословицы всенароднейшие по алфавиту]⁴ (Симони 1899) című munka ismeretlen szerzője kiemeli, hogy a hatalmas anyagból csak szerény mennyiséget közölhet, ugyanis minden közmondást összegyűjteni egyszerűen képtelenség. Igyekszik mindet lejegyezni, „pontosan, szépítés nélkül, ahogyan a mindennapokban mondják az egyszerű emberek”. Jelentőségükről ezt írja: „[a közmondások] fölöttébb szükségesek és hasznosak, közismertek, és senki ép ésszel nem becsüli le és nem ítéli el őket” (idézi ПУШКАРЕВ 1996: 19).

A proverbiumokon kívül a kötet tartalmaz bibliai idézeteket is. Ezek ugyanis a XVII. századra már elvesztették kapcsolatukat a Bibliával, s a nép körében – a többi életigazsághoz hasonlóan – közmondásként éltek. Az egymásnak gyakran ellentmondó gondolatokat megfogalmazó bölcs mondások a szerkesztő abbéli igyekezetét tükrözik, hogy minél hűebben mutassa be a vizsgált műfajt. Vállalkozása fontosságát azzal is kiemeli, hogy megemlíti: saját szemével látott Nyugaton nyomtatott közmondás-

értve alattuk nemcsak a közmondásokat, hanem a szókapcsolatokat, metaforákat és önálló szavakat is. Levelezésében proverbiumok mind holland nyelven, mind latin fordításban előfordulnak.

⁴ A cím félrevezető, mert az ábécérend csak arra vonatkozik, hogy az azonos betűvel kezdődő közmondások szerepelnek egy bokrban. Egyébként a szerző nem tartja magát a betűrendhez.

gyűjteményeket. Ha ott nem sajnálják ilyesmire a pénzt, talán Oroszországban is érdemes volna követni példájukat.

Az orosz közmondások egyik név szerint ismert gyűjtője az enciklopédikus műveltségű Paus, I. Péter cár fiának, Alekszejnek a nevelője, az I. Számú Görög–Latin Gimnázium rektora. *ОССЕНАСОНЛІТО ОРОСЗ–НЕМЕТ ГРАММАТИКА [СРАВНИТЕЛЬНАЯ РУССКО–НЕМЕЦКАЯ ГРАММАТИКА]* (1705–1706) című nyelvkönyvének függelékében 1449 proverbiumot, bibliai és irodalmi eredetű szállóigét is közöl, az orosz anyagot latin és német nyelvű párhuzamokkal illusztrálva. Megőrökíti a szerző az adatközlöket is.

Az orosz lexikográfia kiemelkedő alakja Dal, akinek a gyűjteménye (ДАЛЬ 1862) 30 130 közmondást tartalmaz 178 témakörben. E gazdag anyagnak csupán egyötöde származik korábbi forrásokból, a többi magánfőljegyzésekből és hallomásból, beszélgetésekből van összegyűjtve.

Az azóta megjelent parömiológiai kiadványok igen változatos szempontok szerint dolgozzák fel anyagukat: egyesek a tájegységeket tekintik mérvadónak (БРАДИС–ШОМИНА 1993), mások történelmi korszakok (НАРБЕКОВА 2015) anyagát gyűjtik egybe, s végül tekintélyes irodalma van az összehasonlító jellegű kiadványoknak, amelyek két vagy több nyelv közmondásaival ismertetik meg az érdeklődőt (MARGULIS–KHOLODNAYA 2000, PACZOLAY 1997²). E vonulatba tartozik a jelen kiadvány is.

Az orosz lexikográfiai hagyomány alapján e munkákban a közmondások többnyire együtt szerepelnek a szólásokkal. Az eddigi leggazdagabb válogatás (МОКИЕНКО–НИКИТИНА–НИКОЛАЕВА 2010) 70 000 proverbiumot közöl, immár a szólások nélkül, vezérszavuk – többnyire a bennük előforduló első főnév – alapján elrendezve.

5. Kifacsart közmondások • Manapság igen elterjedt a közmondások átértelmezése, új köntösbe öltöztetése. Humoros kifacsarásukat a szakirodalom az *antiproverbium*¹ (oroszul *антисловуца*) terminussal illeti. A változtatás a hangok, szavak fölcserélésétől, betoldásától egészen a szókapcsolatok megváltoztatásáig s a szerkezeti hasonlóságig terjed. Gyakran a közmondás használója már csak az antiproverbiumot ismeri, mivel azzal jóval gyakrabban találkozik, mint az alaptípusával.

Módjával fölvevünk kötetünkbe antiproverbiumokat is (jelölésük: A), amelyeket a szócikkek végén, a szinonimák előtt találhat az Olvasó. Bár a közmondások és az antiproverbiumok egyazon gyökerekből sarjadnak, ez utóbbiakra csak a 80-as évek óta figyelt föl a kutató: a folklorista, az etnográfus és a nyelvész. Például a francia *L'appétit vient en mangeant*

¹ Korábban használt elnevezései: *elferdített közmondás, szokásmondás-közhely közmondás-paródia, közmondáspersziflázs, kváziközmondás.*

'Evés közben jön meg az étvágy' közmondás XVI. századi parafrázisa így hangzik: *En mangeant l'on perd l'appetit* 'Evés közben elvész az étvágy'. Orosz változatát Ilf–Petrov FÖLDSZINTES AMERIKA [Одноэтажная Америка] (1936) című útikönyvében, az önkiszolgáló éttermekről szóló negyedik fejezet címeként olvashatjuk: *Аннетум уходит во время еды* 'Evés közben megy el az étvágy'.

A XVIII. századi gondolkodók közül sokan megkérdőjelezték a hagyományos népi bölcsességet, s nemegyszer találkozunk antiproverbiumokkal Goethe, Schiller, Voltaire s más írók, költők, filozófusok munkásságában. Napjainkban a reklám nyelvében és a publicisztikában hemzsegnék az antiproverbiumok.

6. Az orosz közmondások tematikája • A kéziratos közmondásgyűjtemények igen fontosak mind nyelvészeti, mind néprajzi szempontból. Összeállítóik megőrokitették a népnyelv jellegzetességeit, izes fordulatait. A proverbiumok tartalmából az is kiderül, hogy milyen társadalmi környezetben jöttek létre. Gyakoriak a különféle foglalkozásokra, mesterségek munkafolyamataira, a paraszti életformára utalók, amelyek eleinte szűk szakmai berkekben vagy kisebb területen váltak ismertté, majd később szélesebb körben is elterjedtek. Nyilvánvaló, hogy a *Куй железо, пока горячо!* 'Addig üsd a vasat, amíg meleg!' megállapítás a kovácsműhely fülledt levegőjében született meg, s a szántóvető élettapasztalata sűrűsödik az *Один с сошкой, семеро с ложкой* 'Egy villásfával, heten kanállal' kijelentésben, míg a halász fáradozása a *Без труда не выловишь и рыбку из пруда* 'Munka nélkül a halat se fogod ki a tóból' fölismerésben ölt testet. Az általánosabb értelmű közmondások többféle közegeben is megszülethettek.

Napjainkra az egykori mesterségbeli fogásokra utaló szókincs többnyire feledésbe merült, és csak a közmondás átvitt értelme világos a mai használója számára. Akárcsak a népköltészet más műfajaiban, a közmondásokban is a szaktudás értéke fejeződik ki. Ebből látszik, hogy megalotóik életének forrása a munka.

7. Közmondások az irodalomban • Az orosz irodalmi hagyomány kedveli a közmondásokat. Utal már rájuk a legendás Nyesztor, a RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSÉNEK [Повесть временных лет] (1113–1118) krónikása,² az IGOR-ÉNEK [Песня о полку Игореве] (XII. század) ismeretlen szerzője és az óorosz kultúra megannyi írástudója. Előszóval

² Az általa említett négy mondás közül egy ma is él: *погибоша аки обрц* 'meghaltak, mint az avarok'. Ezt a szóláshasonlatot ma is archaikus, óorosz alakjában szokás idézni. Vö. „És mindmáig él Ruszban ez a mondás: »Кипузтультak, mint az avarok«; hiszen sem nemzetségük, sem utóduk nem maradt” (24).

fordulnak a népköltészet műfajaihoz a középkori komédiások: felhasználják a szavak hangalakját, etimológiákat állítanak fel, és hasonló szóalakat kötnek össze. Kedvtelve idéznek tréfás szólásokat, közmondásokat, mint a következő: *Аз [я] пью квас, а коли вижю пиво, не пройду его мимо* 'Kvaszt iszom, de ha sört látok, mellette el nem sétálok'.

Sok közmondás különféle irodalmi metamorfózisok után tér vissza éltető forrásához – a népköltészetbe. Puyen, szállóigévé vált proverbiumokat jócskán találni Gribojedov, Puskin, Gogol, Osztrovszkij és Csehov munkásságában.

A КАПИТАНЫ ЛАНЫА [Капитанская дочка] című Puskin-regényben Pugacsov, a parasztvezér gyakran használ közmondásokat, találós kérdéseket, és közmondásokban beszélnek a kisregény más népi alakjai is. Szaveljics írja levelében az uraságnak: „derék embernek ne hánytorgasd a múltját: a lónak négy lába van, mégis megbotlik”¹

A múlt századi irodalomban is jócskán akadnak írók, akik előszeretettel fordulnak szereplőik jellemzésekor a közmondásokhoz. Suksin a műveiben az Altaj vidékének falusi világát az ottani nyelvjárás eszközeivel érzékelteti. Néhány jellemző közmondás a műveiből: *Бег не красен, да здоров* 'Nem szép a futás, de egészséges', *Бывает, что и петух несётся* 'Előfordul, hogy a kakas is megtojik', *Глазами сыт не будешь* 'Csak a szemekkel nem laksz jól'.

8. Közmondások a művészetben • A közmondások metaforái világszerte megihlették a művészeket, akik ezeket különféle formákban ültették át a művészet nyelvére. Idősb Pieter Brueghel németalföldi közmondásokat (1559) ecsetelő festménye (117 × 163 cm) 126 szólást és közmondást ábrázol. Hollandiai templomok kórusülésein gyakoriak a proverbium- és szólásillusztrációk. Goya 22 rézkarcot szentelt ennek a tárgykörnek (1824).

A XVII. században Oroszországban népszerűvé vált, színezett fametszet, a lubok² tematikája (akárcsak nálunk az olajnyomaté) felölelte az élet minden területét: erkölcsnemesítő szándékú, tréfás jelenetek, szentek, uralkodók, hadvezérek képmásai, városképek szerepeltek rajta. A kompozíciót imák, dalok, szólások és közmondások kísérték. Vasznyeocov, a történelmi és zsánerképek leendő mestere 1866–1868-ban 75 rajzból álló sorozatot készített orosz közmondásokhoz és szólásokhoz, amelyek később Lindeman rövid magyarázataival jelentek meg. A közmondás magyarázata után változatai sorakoznak.

¹ „Был молодцу не укора: конь о четырёх ногах, да спотыкается.”

² A nyomódúc hársfatömbből (orosz *лубок*) készült, innen a műfaj neve. Ez megőrződött később is, amikor a mintát már rézbe metsztették.

1882-ben érdekes közmondásgyűjteményt adott ki Dalmatov, az ismert műgyűjtő. A 25 kopejkáért kapható, 40 oldalas füzetkéből a háziasszonyok ihletet meríthettek abroszaik, szalvétáik, törülközőik, kötényeik, ruhadarabjaik és edényeik izléses díszítéséhez.³

Előfordulnak közmondások a filmművészetben is. Eisenstein klasszikus alkotása, a JÉGMEZŐK LOVAGJA [Александр Невский] (1938) a német lovagrendekkel harcoló orosz nép hőstettét ábrázolja. Bár a film elsődleges kifejezőeszköze természetszerűleg a kép, a rendező fontos szerepet szán a szövegnek is: a népi hősök beszédüket 26 velős mondással fűszerezik. „Nem az ellenség ajándéka, magam kovácsoltam”⁴ – mondja Ignat az egyik közmondásról.

9. E kötetről • Múzeumban nézelődni tanulságos dolog. Óriási területekről egyetlen helyre összegyűjtött, szakszerű magyarázatokkal ellátott tárgyak tömege tárul fel – néha nyomasztóan – a látogatók előtt. Mintha menyasszonyi ruhát vennénk szemügyre: látjuk a csipkéket, a fodrokat, a gyöngyszemeket, ám egykori viselőjükről halvány fogalmunk sincs. Legyen bármilyen szép az öltözet, a szélesebb összefüggéseitől meg van fosztva. Hiányzik belőle a csinos-csintalan menyecske, s a tágabb környezet: a morajló vendégsereg, a vőfélyversek, a talpalávaló.

Jórészt ilyen testetlenek a két- vagy többnyelvű közmondásgyűjtemények is. Százával ontják a proverbiumokat, azonban a jelentésükön kívül csak ritkán ismertetik használatuk és eredetük titkait. Márpedig épp ebben rejlik a lényegük. Nélkülük a nyelvtanuló hibásan, nem az alkalomhoz illően használja őket. Ennek elkerülése végett, ahol szükséges, rövid magyarázat kíséri a közmondásokat. A művelődéstörténeti és néprajzi megjegyzéseket ❖ ikon, az irodalmi kapcsolatra való utalásokat könyv (📖), vezet be. A proverbiumok művészi feldolgozását Brueghel és Vasnyecov festészetében ecset (🖌️) jelöli.

9.1. Permjakov osztályozása • Az orosz közmondások gyakoriságáról, ismertségéről az első átfogó vizsgálatokat Permjakov végezte (lásd ПЕРМЯКОВ 1988a). Tanulmányában felsorolja az 500 leggyakoribb parómiát, az alábbi típusokra osztva őket:

- 1) közmondások (mondat szerkezetű kijelentések):
 - a) tulajdonképpeni közmondások: általános jelentésű, metaforikus motíváltású klisék (átvitt értelmű, bővített értelmezést igénylő kijelentések): *Annemum prichodit vo vremena edy* 'Evés közben

³ Magyarországon főleg a falvédők ábráit kísérték dalidézettel, verses felirattal.

⁴ „Не враг дал, сам ковал.”

- jön meg az étvágy’, *Где дрова, там щена* ’Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács’;
- b) népies aforizmák: általános jelentésű, közvetlenül motivált klisék (közvetlen értelmű kijelentések, amelyek lehetővé teszik a bővített értelmezést is): *Конец – делу венец* ’Jó vég köti a munka koszorúját’, *Нет ничего нового под солнцем* ’Nincs új a nap alatt’;
- c) tagolatlan szentenciák: általános jelentésű motiváltsággal nem rendelkező klisék (olyan kijelentések, amelyek értelme sem közvetlenül, sem közvetetten nem következik elemeinek jelentéséből): *Вот где собака зарыта* ’Itt van a kutya eltemetve’, *На воре шапка горит* ’Az kiabál, akinek a háza ég’;
- 2) szólások (nyitott mondat formájú kijelentések):
- a) tulajdonképpeni szólások: általános jelentésű, metaforikus motíváltágú klisék (átvitt értelmű, bővített értelmezést igénylő kijelentések): *белая ворона* ’fehér holló’, *купить кота в мешке* ’zsákbamacsckát vesz’;
- b) szólásmódok (közvetlen értelmű kijelentések, amelyek lehetővé teszik a bővített értelmezést is): *Время работает на нас* ’Az idő nekünk dolgozik’, *Мал да удал* ’Kicsi a bors, de erős’;
- c) tagolatlan kifejezések: általános jelentésű motiváltsággal nem rendelkező klisék (olyan kijelentések, amelyek értelme sem közvetlenül, sem közvetetten nem következik elemeinek jelentéséből, hanem abból a kontextusból ered, amelyben először használatosak s amelyre utalnak): *остаться у разбитого корыта* ’horpon marad’, *тришкин кафтан* ’reménytelen toldás-foldás’.

Válogatásunkban a Permjakovnál is szereplő 230 közmondást a felső kitévőben csillaggal (*) jelöltük, s a XVII. századi ÖSSZNEPI SZÓLÁSMÓDOK, AZAZ KÖZMONDÁSOK ALFABÉTUMBA SZEDVE című kéziratban közölt 93 proverbiumra élére állított, szintén a felső kitévőbe tett négyzet (◻) hívja fel az Olvasó figyelmét.

9.2. Az orosz közmondások és a magyar példaanyag • Kötetünkben a proverbium szó szerinti fordítását többnyire jelentésmagyarázat követi, majd utána a megfelelő magyar nyelvű párhuzam áll. Ha a szó szerinti fordítás felér egy magyarázattal, akkor további értelmezés fölösleges.

Az orosz közmondások képi világa, képalkotása közel áll a magyarokéhoz. Ezt bizonyítja, hogy a négyszáz éves magyar frazeológiai irodalomban gyakran ráakadhatunk szó szerinti vagy igen hasonló, régies vagy tájszavakat tartalmazó megfelelőikre. Igyekeztem megfogalmazásban, jelentésben minél pontosabb magyar ekvivalenseket megadni, ezért

merítettem a több száz éves kiadványok ma már részint elfeledett anyagából is. Ez elősegíti, hogy felfigyeljünk a magyar és az orosz nép gondolkodásában meglévő hasonlóságokra, a közös metaforákra, a művelődéstörténeti párhuzamokra. 187 szócikk magyar ekvivalensei között Baranyai Decsi gyűjteményéből származó proverbium áll, ezt a zárójelbe tett 1598-as évszám jelzi. Ugyanis a régies orosz közmondások leghívebben régies magyar közmondásokkal szemléltethetők; metaforikus ihletésük tértől-időtől függetlenül azonos szabályoknak engedelmessékedik.

Két nyelv közmondásainak viszonya többféle lehet: a két véglet – a teljes egyezés és a gyökeres eltérés – között még akadnak egyéb fokozatok is. E megfeleléseket ötszintű skála szemlélteti:

1. Orosz = magyar. Az orosz és a magyar közmondás egymással mind megfogalmazásban, mind jelentésben tökéletesen egyezik. Ilyenek főleg az ismert irodalmi forrásból, nemegyszer szállóigéből származó, továbbá az utóbbi évtizedekben az angol nyelvből világszerre elterjedt proverbiumok. Természetesen akadnak közös élettapasztalatra utaló közmondások is. Két példa közülük:

В доме повешенного не говорят о веревке [Akasztott ember házában nem beszélnek kötélről] = *Akasztott ember házában ne emlegesd a kötelet!*;

Мыши танцуют, когда котá не чуют [Táncolnak az egerek, ha nem érzik a kandúrt] = *Mikor a macska aluszik, táncolnak az egerek (táj).*

2. Orosz ~ magyar. A két nyelv közmondásai között részleges megfelelés tapasztalható. Jelentésük egyezik, azonban a kifejezés síkján némi különbség tapasztalható:

Вино уму не товарищ [A szesz nem barátja az észnek] ~ *Hol a bor az úr, ott az ész koldulni jár (táj);*

Мертвого льва и собаки лижут [A halott oroszlánt a kutyák is nyaldossák] ~ *Könnyű holta után az oroszlánt is csúfolni (rég) (1598).*

3. Orosz \geq magyar. A részleges megfelelés két további fajtája az, amikor az egyik nyelv közmondása ugyanazt a gondolatot rövidebben vagy hosszabban fejezi ki, mint a másiké. Ez abból is adódik, hogy minden nyelv gyakran él a nyomatékosítás, a párhuzamos szerkesztés eszközével. A következő példákban az orosz ige vagy szélesebb használati körre utal, vagy terjedősebben – két rokon értelmű szerkezettel – fejezi ki mondandóját (a szám azt mutatja, hogy az orosz proverbium melyik tagmondatának felel meg a magyar):

Берегись тихой собáки да тихой воды! [Óvakodj a csendes kutyától meg a csendes víztől!] \geq ① *Őrizkedjél az alvó kutyától!*;

Где много воды, там больше будет, где много денег, еще приб́дет [Ahol sok a víz, még több lesz, ahol sok a pénz, még fi-adzik] \approx ② *Pénz a pénznek apja.*

4. Orosz \approx magyar. Az is gyakori eset, amikor a magyar közmondás bonyolultabb szerkezetű vagy tágabb értelmű az orosznál:

Кошка спит, а мышку видит [Alszik a macska, s egérről álmodik] \approx *Macska is egérrrel, de nem a medvével álmodoz kemencében* (rég);

Праздность – мать пороков [Tétlenség a vétkek szülőanyja] \approx *Lustaság az ördög párnája, szorgalom az erény koronája* (tág)

5. Orosz \approx magyar. A két nyelv közmondásainak jelentése nagyjából azonos, de a képiségük lényegesen eltérő:

В кривом глазу и прямое криво [Görbe szem az egyenest is görbének látja] \approx *Kinek lelke fekete, az mást is kormosnak ítél* (rég);

Два медведя в одной берлоге не уживутся [Két medve nem fér meg egy barlangban] \approx *Két dudás nem fér meg egy csárdában.*

Különböző nyelvek azonos elemekből álló szó szerkezetű vagy közmondásai nem szükségszerűen hordoznak azonos jelentést. Például az orosz *На торной дороге трава не растёт* 'Kitaposott úton nem nő fű' és a magyar *Járt úton nem terem fű* csak látszólag egyezik meg, ugyanis az orosz proverbium jelentése 'a hagyományos módszerrel nem lehet új eredményeket elérni', a magyaré viszont 'könnyűvérű nőknek általában nincs gyermekük'. A Mátyás király alakjához fűződő mondanokör egyik története szerint ezt a kijelentést Mátyás tette, amikor arra jött a szó, hogy a sok férfival társalkodó asszony miért gyermektelen. Tehát ez nem az orosz közmondás magyar megfelelője, hanem úgynevezett hamis barát (< francia *faux ami*). Így jelölik azokat a kifejezéseket, amelyek alakilag-szerkezetiileg azonosak egyes nyelvekben, ám eltérő jelentésűek.

9.3. Idegen nyelvi párhuzamok • Minden közmondásnak lehetnek közelebbi-távolabbi ekvivalensei más nyelvekben is. Annak érzékeltetésére, hogy az illető proverbium nemcsak az oroszban felbukkanó egyedi jelenség, hanem nemzetközi kapcsolatokkal vagy párhuzamokkal is rendelkezik, 257 esetben megadom más nyelvi megfelelőjüket is (jelük: ○). Az amerikai angolból származik sok közmondás, amely napjainkban világszerte közszájon forog (zárójelben a ma ismert első előfordulásuk).

Az európai nyelvekből merített párhuzamok mellett kötetünkben 33-szor a kínai frazeológiából is találhatók példák. Korántsem az egzotikum kedvéért, hanem mert meggyőzően szemléltetik, hogy a közmondások kialakulásának szabályszerűségei – mivel az emberi pszichikum működése egy közös mintát követ – világszerte megegyeznek.

9.4. Jelentések ♦ A címszavakban az orosz közmondásokat szögletes zárójelbe tett szó szerinti jelentésük követi. Ezután áll a részletesebb magyarázat. Az egyebütt (szócikkekben és lábjegyzetekben) előforduló jelentések félidézőjelben ('...'), a szövegben következnek.

Nyelvi rétegüket tekintve a magyar közmondások négy csoportba sorolhatók. A mindennapokban ma is hallhatók a köznyelvek: ezek külön minősítés nélkül állnak. A többi három csoportba tartozó proverbium lehet régies, elavult, archaikus (rég), népnyelvi, az ország nagy területén ismert (nép) és tájnyelvi, kisebb tájegységen használt (táj). Rövidítésüket dőlt betűtípussal, zárójelben találja az Olvasó. A szócikkeket a tárgyalat közmondás szinonimáinak felsorolása zárja.

A kötet zömében közmondásokat közöl, azonban ha az orosz proverbium jelentését fedő magyar szólás létezik, (sz) jelöléssel azt is megadja. Ezek egy része ugyanis könnyen mondattá – közmondássá – alakítható.

10. Irodalomjegyzék ♦ A kötet végén található a felhasznált és az idézett szak- és szépirodalom jegyzéke. A nem magyar nyelvű művek címének fordítása szögletes zárójelben olvasható. Néha a bibliográfiai tételt a rá vonatkozó megjegyzés zárja.

11. Mutatók ♦ A közmondásokban való eligazodást a kötet végi mutatók segítik. Először a személynevek, majd a tudományos munkák, irodalmi művek, dalok és filmalkotások listája következik, s végül a földrajzi nevéké meg a művelődéstörténeti kommentároké. Az idegen nyelvi párhuzamok és utalások első alkotóelemük betűrendje szerint sorakoznak, akárcsak a szótár anyaga.

* * *

Őszintén remélem, hogy az orosz közmondások e kis gyűjteménye elősegíti, hogy az Olvasók még tudatosabban foglalkozzanak az orosz nyelvvel, és fölfedezzék az orosz kultúra gazdag világának számukra eddig ismeretlen tájait is. Bár a népi bölcsesség szerint *Умный любит учиться, а дурак – учить* 'Az okos tanulni szeret, a bolond tanítani', nem rejtem véka alá: e kis kötettel a célom a tanítás. Ami korántsem jelenti azt, hogy bolond volnék, hiszen amint a latin *Docendo discimus* proverbium tükörfordítása mondja: *Обучая, мы учимся сами* 'Másokat tanítva magunk is tanulunk'.

Ezennel ajánlom munkámat az Olvasók jóindulatába.

Balázs József Attila
Budapest, 2021 szeptembere